

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ИЛИМДЕР УЛУТТУК
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч.Т. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ
ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
Б.Н. ЕЛЬЦИН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.17.547 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК 41:494.3 – 56: 482 - 56

Эшанкулова Шахризада Аллакуловна

**ТИЛДЕГИ ЖАКТУУЛУК/ЖАКСЫЗДЫК КАТЕГОРИЯСЫ
(орус жана кыргыз тилдеринин материалында)**

Адистиги: 10.02.20 - тектештирме-тарыхый, типологиялык жана
салыштырма тил илими

Филология илимдеринин кандидаты окмуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2018

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин орус жана салыштырма тил илими кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчиси: филология илимдеринин доктору,
Ош мамлекеттик университетинин орус
жанасалыштырма тил илими кафедрасынын
профессору **Зулпукаров Капар Зулпукарович**

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, Ысык-Көл
мамлекеттик университетинин орус тили
жана адабият кафедрасынын профессору
Абдуллаев Сайфулла Нурмухаммедович

филология илимдеринин кандидаты,
Кыргызстан эл аралык университетинин
кыргыз жана орус тилдер кафедрасынын доценти
Ниязалиев Болотбек Жусупович

Жетектөөчү мекеме: К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык
университетинин жалпы жана орус тил илими
кафедрасы. Дареги: 720044, Бишкек ш.,
Ч.Айтматов проспекти, 27.

Диссертация 2019-жылдын 08-февралында саат 10.00 дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Т.Айтматов атындагы тил жана адабият институтунун, Ош мамлекеттик университетинин, Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия славян университетинин алдындагы филология илимдеринин доктору (кандидаты) окмуштуулук даражасын изденип алуу үчүн уюштурулган Д 10.17.547 (<http://ds-aytmatovilim.tk>) диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265а.

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан (720071, Бишкек шаары, Чуй проспектиси, 265а), Ош мамлекеттик университетинин (723500, Ош шаары, Ленин көчөсү, 331) жана Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин (720000, Бишкек шаары, Киев көчөсү, 44) илимий китепканаларынан таанышууга болот.

Автореферат 2019-жылдын 8-январында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты,
улук илимий кызматкер

Коңурбаева Р.Э.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө темасынын **актуалдуулугу** төмөндөгүлөр менен аныкталат:

– жактуулук/жаксыздык категориясынын татаалдыгы жана көп аспектиүүлүгү, лингвистикалык адабияттарда жактуу жана жаксыз сүйлөмдөрдүн чечмелеп түшүндүрүлүшүнө жана классификацияланышына карата бирдиктүү мамиленин жоктугу;

– тилдеги жактуу жана жаксыз конструкциялардын, жактык-предикативдик жана жактык-посессивдик сөз өзгөртүүнүн өз ара катышынын көп түрдүүлүгү жана толук изилдегенбендиги;

– тилдердеги жактык-предикативдик парадигмалардын улуттук-маданий бөтөнчөлүгү жана жактуу, жаксыз сүйлөмдөрдүн жандуу кепте стилистикалык жактан шартталгандыгы; алардын стилдик мүмкүнчүлүктөрү маселелеринин жетиштүү деңгээлде иликтенбегендиги;

- орус тилиндеги жактуулук-жаксыздык категориясын өздөштүрүүдө кыргыз тилдүүлөр туш болуп жаткан көптөгөн кыйынчылыктар.

Диссертациянын темасынын илимий программалар жана негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Изилдөө демилгелүү болуп эсептелет жана республиканын ЖОЖдорунун, мекеме, уюмдарынын илимий-изилдөө иштеринин темалары, пландары менен байланыштуу эмес.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Изилдөөнүн **максаты** болуп орус жана кыргыз тилдериндеги жактуулук/жаксыздык категориясынын каражаттарын «кыргыз тилинен орус тилине карай» жана «орус тилинен кыргыз тилине карай» багыттарында салыштырып талдоо саналат.

Бул максатка жетүү үчүн төмөнкүдөй конкреттүү **милдеттер** аткарылат:

1) жактуулук/жаксыздык категориясынын семантикалык түзүмүн мүнөздөө жана анын негизги өзгөчөлүктөрүн аныктоо;

2) жактык, предикативдүүлүк түшүнүктөрүнүн корреляциясын жана өз ара мамилелерин сыпаттоо, жактуулук/жаксыздыктын грамматикадагы ордун аныктоо;

3) тилдеги предикативдүүлүктүн макро- жана микроталааларын жиктеп белгилөө, кыргыз тилиндеги жакталыш орус тилиндеги жакталышка караганда бир канчага көлөмдүү экендигин көрсөтүү;

4) жалпы түрк жана кыргыз тилдериндеги жакталыштардын негизги типтерин жана моделдерин орус тилинин позициясынан туруп сыпаттап, аларды предикативдүүлүк категориясынын өзөгү катары мүнөздөп берүү;

5) кыргыз тилиндеги жаксыз сүйлөмдөрдү сыпаттоонун негиздүүрөөк критерийлерин иштеп чыгуу жана аларды жаңыча классификациялоонун принциптерин сунуштоо;

6) орус тилиндеги бир тутумдуу жактуу жана жаксыз сүйлөмдөрдүн бөтөнчөлүктөрүн кыргыз тилинде берүүнүн ыкмаларын, ошондой эле кыргыз тилиндеги жаксыз сүйлөмдөрдүн орус тилинде берүүнүн ыкмаларын иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн натыйжаларынын илимий жаңылыгы. Изилдөөдө орус жана кыргыз салыштырма тил илиминде жактуулук/жаксыздык категориясы

алгачкы жолу иликтенди, аталган категорияны туюндуруу каражаттарын функционалдык-семантикалык талаанын жана парадигматикалык-синтагматикалык катыштын алкактарында талдоо, системалаштыруу, анын тутумдук бөлүктөрүн (макро- жана микроталааны, борборун жана жакабелин ж.б.) аныктоо ишке ашырылды. Изилдөөнүн жүрүшүндө бул категорияга мүнөздүү өзгөчөлүктөр жана аны менен байланыштагы башка түшүнүктөр (жакталыш, жак категориясы, жаксыздык түшүнүгү, предикативдүүлүк категориясы ж.б.) сыпатталды, аталган категорияны туюндуруу каражаттарынын салыштырылып жаткан лингвомаданияттардагы колдонулушунун мыйзамченемдүүлүктөрү жана өзгөчөлүктөрү айкындалды; салттуу салыштырма синтаксистин айрым жоболору такталды: жалпы түрк жана кыргыз жакталыштарынын типтеринин, түрлөрүнүн жаңы классификациясы сунушталды; кыргызча жаксыз сүйлөмдөрдүн бөлүнүшү негизделди.

Изилдөөнүн теориялык маанилүүлүгү. Диссертациянын теориялык жыйынтыктары предикативдүүлүк теориясынын, жак жана жакталыш категорияларынын иштелип чыгышына, персоналдуулук проблематикасын, салыштырылып жаткан жана башка тилдердеги жактуу, жаксыз түзүлүштөрдүн өз ара катыштарын изилдөөгө, түрк тилдериндеги жакталыш парадигмаларынын жана кыргыз тилиндеги жаксыз сүйлөмдөрдүн классификациясына салым киргизгендигинде турат. Изилдөөнүн жаңылыгы катары орус, кыргыз тилдериндеги жак категориясынын туюнтулуу ыкмаларынын системалуулугунун жана системалуу эместигинин биримдиги жөнүндөгү жобо эсептелет.

Изилдөөнүн практикалык маанилүүлүгү. Изилдөөнүн натыйжалары салыштырма грамматиканын жана колдонмо лингвистиканын теориясына түздөн-түз барып кошулат. Иштин тиешелүү фрагменттери орус жана кыргыз тилдеринин грамматикасы боюнча атайын (элективдүү) курстарды окутууда, ошол эле тилдердин грамматикасы боюнча маалымдамаларды түзүүдө, орус тили боюнча кыргыз аудиторияларындагы практикалык сабактарда теориялык жана практикалык окуу куралы катары кызмат өтөй алат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Салыштырып жаткан тилдерде жактуулук/жаксыздыктын функционалдык-семантикалык талаасы бар, ал жактуулук/жаксыздык катыштардын жалпылыгы менен бириктирилүүчү өз ара байланышкан тилдик каражаттар (лексикалык, морфологиялык, синтаксистик, грамматикалык ж.б.) аркылуу белгиленет, булардын мазмуну кырдаалдын катышуучуларынын (агенстин / агенс эместин) ролдору жана алардын тигил же бул абалдагы предикативдик мүнөздөмөлөрү менен аныкталат.

2. Жактуулук жана жаксыздык түшүнүктөр орус жана кыргыз тилдеринде сүй-лөмдөгү эки башка семантикалык ролдор катары өз ичине агенсти (сүйлөмдүн ээси) жана агенс эмести камтуучу семантикалык доминанттарды түзүшөт.

3. Персоналдуулуктун универсалдык категориясы кыргыз тилинде туюнтулушу боюнча өз бөтөнчөлүктөрүнө ээ. Бул талаанын борбордук бөлүгүндө жактама ат атоочтор, этиштик жак жана атоочтук-предикативдик формалары, жакабелдик алкактарда – жакталыштын тактоочтук формалары, жалпыланган жактуу, туюк жактуу сүйлөмдөрдүн баяндоочтору турат. Жак категориясы орус тилинде тар чөйрөдө жактама ат атоочко, этиштик учур жана келер чактардын жакталыш формаларында, кенен чөйрөдө - ар башка типтеги предикативдик сөз айкаштарында, жалпыланган жактуу, туюк жактуу сүйлөмдөрдүн ж.б. баяндоочторунда берилет.

4. Кыргыз тилинде борбордук (өзөктүк) каражаттардан басымдуу орунду морфологиялык категориялар ээлеп турат, бул жак категориясынын баяндоочтук категориядан бөлүп алынгыстыгы менен шартталган. Демейде өз-өзүнчө каралуучу жак жана баяндоочтук категорияларды биз жактык - предикативдик парадигмалар аталышы астында бириктиребиз. Жак мүчөлөр көп функционалдуу болушат, алар этиштик, атоочтук жана (жарым-жартылай) тактоочтук түзүлүштөрдү бириктирип сүйлөмдүн предикативдик мүчөсүн уюштурушат.

5. Салыштырылып жаткан тилдерде жакталыштын кемтик парадигмалары бар.

Издөнүүчүнүн жекече салымы. Теориялык жана фактылык материалдарды жыйноону, классификациялоону, иреттештирүүнү жана интерпретациялоону, орус жана кыргыз тилдеринин фактыларын катар коюп салыштырууну жана сыпаттоону изденүүчү жеке өзү жүзөгө ашырган. Иштин натыйжалары изденүүчүнүн жеке өзүнүн авторлугунда жарыяланган.

Изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо. Изилдөөнүн айрым жоболору жана натыйжалары эл аралык, республикалык илимий-практикалык конференциялардагы баяндамаларда чагылдырылды. Иш ОшМУнун орус жана салыштырма тил илими кафедрасында эки жолу талкууланды. Анын натыйжалары автордун 17 илимий макаласында жарык көрдү.

Изилдөөнүн практикада колдонулушу. Иштеги факты-материалдар кыргыз аудиториясында орус тилин үйрөтүүдө кыргыз эмес аудиторияда мамлекеттик тилди өздөштүрүүдө колдонулду. Ошондой эле мындагы айрым жоболор, маалыматтар «Кыргыз жана орус салыштырма грамматикасы» («Сопоставительная грамматика кыргызского и русского языков») курсун окутууда (БатМУ) пайдаланылды.

Изилдөөнүн логикасы жана мазмуну **диссертациянын түзүмүн** аныктады, ал киришүүдөн, үч главадан жана корутундудан турат. Биринчи главада изилдөөнүн жалпы маселелери жана теориялык негиздери каралат. Экинчи главада «кыргыз тилинен – орус тилине» багыты боюнча жактуулук/жаксыздык категориясын туюнтуунун ыкмалары баяндалат. Үчүнчү главада «орус тилинен – кыргыз тилине» багыты боюнча жактуулук/жаксыздык категориясын туюнтуунун каражаттарына мүнөздөмө берилет. Корутунду изилдөөнүн негизги натыйжаларын жана жыйынтыктарын камтыды. Колдонулган жана

шилтеме берилген адабияттардын тизмеси 190 аталыштан турат. Диссертациянын көлөмү – 176 бет.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн максаты жана милдеттери, алынган натыйжалардын жаңылыгы, иштин теориялык жана практикалык баалуулугу аныкталды, коргоого коюлуучу жоболор, изилдөө усулдары, изденүүчүнүн жекече салымы, ошондой эле иштин натыйжаларын апробациялоо тууралуу маалымат берилип, алардын практикада колдонулушу мүнөздөлдү.

«Орус жана кыргыз тил илимдериндеги жактуулук/жаксыздык категорияларын изилдөөнүн теориялык өбөлгөлөрү жана принциптери» аттуу биринчи главада изилдөөнүн теориялык негиздери каралат, тилдик кубулуштарга карата функционалдык мамиле проблемасы боюнча лингвистикалык эмгектердин кыскача маалымдамасы жүргүзүлөт.

1.1. Русистикадагы жана түркологиядагы жактык жана персоналдуулук категориясы.

Илимий адабияттарды талдап көрүп, азыркы лингвистиканын методологиялык өңүтүнөн алып караганда мында антропоцентристтик багыттын үстөмдүк абалда экенин жана антропоцентристтик парадигманын көңүл борборунда тилдик жеке жак, тилдик инсан, кептик ойлоо ишмердүүлүгүнүн субъектиси же сүйлөөчү турганын байкоого болот. Антропоцентристтик багыт — бир кыйла келечектүү лингвистикалык тармак.

Изилдөөнүн теориялык жана методологиялык базасы болуп А.А.Потебня, А.М.Пешковский, А.А.Шахматов, В.В.Виноградов, Е.М.Галкина-Федорук, В.М.Никитевич, А.А.Юдин сыяктуу белгилүү лингвисттердин орус тилинин грамматикасы боюнча эмгектери; функционалдык жана коммуникативдик грамматиканын теориясынын А.В.Бондарко, В.Г.Гак, Г.А.Золотова, Т.В.Булыгина, А.Д.Шмелев, М.А.Шелякин, А.П.Володин ж.б. иштеп чыккан жоболору; тил деңгээлдеринин өз ара биргелешип аракеттенүүлөрүнүн Э.Бенвенист, Р.О. Якобсон, М.Б.Навес ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде камтылган теориясы; Н.А.Баскаков, А.М.Щербак, Э.В.Севортян, С.Н.Иванов, В.Г.Гузев, А.Н.Нурмаханова, Д.Г.Тумашева, Д.Ш.Шайхайдарова ж.б. түркологдордун изилдөөлөрү; И.А.Батманов, А.Жапаров, Ы.Жакыпов, Б.Тойчубекова, Ж.Элчиев ж.б. кыргыз тилин изилдген окумуштуулардын, ошондой эле В.Д.Скирдовдун, К.С.Чонбашевдин, З.К.Дербишеванын К.З.Зулпукаровдун, М.Ж.Тагаевдин, А.Н.Сыдыковдун, Б.О.Камбарованын, У.Д.Камбаралиеванын, А.Т.Абдраеванын ж.б. эмгектери кызмат өтөштү.

1.2. Түрк тилдериндеги жактык жана персоналдуулук категориясы.

Жак категориясы тилдин маанилүү түшүнүгү катары айрым түрк тилдеринин грамматикаларында каралган (Түркмөн тилинин грамматикасы, 1970; Карачай-балкар тилинин грамматикасы, 1976; Азыркы башкыр тилинин грамматикасы, 1981; Татар грамматикасы. II том. Морфология, 1993 ж.б.).

Түрк тилдеринде этиштин жак категориясы кыймыл-аракеттин жагын жана субъектисин билдирүүчү жак мүчөлөр аркылуу түзүлөт. Этиштин жана атоочтун жак категориясы жөндөмө, таандык ж.б. категориялары менен катар эле түрк тилдеринин сөз өзгөртүүчүлүк системасына кирет. **Түрк тилдериндеги сүйлөмдөр формалдуу түрдө дайыма жактуу болуп эсептелет, себеби алардагы грамматикалык ээ жана баяндооч сөзсүз түрдө жактык формаларда турат.**

Жак категориясы жана персоналдуулуктун функционалдык-семантикалык категориясы ар түрдүү сапаттуу, ар түрдүү болуп мүнөздөлүүчү көп деңгээлдүү, ар башка функционалдуу категориялар катары кызмат кылат.

Түркологдор предикативдүүлүктүн түрк тилдерине мүнөздүү **персоналдуулук категориясынын болушун** белгилешет, ал өзүнүн маңызы боюнча ой жүгүртүүнүн жана тилдин субъектилик-предикативдик формасын туюнтуунун тилдик каражаты катары келүүчү морфологиялык-синтаксистик категория болуп эсептелет.

Жактык-предикативдик мүчөлөр дайыма сөздүн аягында жайгашып, басымсыз болушат. Мындай учурда таандык мүчөлөр ар кандай жакка, мунун ичинде 3-жакка да тиешелүү болушу мүмкүн, бирок ээнин жагы менен эч качан дал келбейт: *Сен бала-м-сың - ты мой ребенок. Мен ата-ң-мын - я твой отец.*

Таандык мүчөлүү сөздөрдү орус тилине которгондо, алар таандык ат атоочтун жардамы аркылуу берилет (*менин, сенин, сиздин* ж.б.).

1.3. Кыргыз тилинин жак категориясын тилдик эгоцентризм жана антропоцентризм концепцияларынын позициясынан кароо.

Кыргыз тилиндеги категориялар флексивдик типтеги сөз өзгөртүүчү категориялардан анчалык деле айырмаланышпайт.

Грамматикалык сан категориясы предметтердин саны боюнча карама-каршы коюлушун туюндурат. Жекелик сан формасы предметтин жекеликтигин көрсөтөт жана кошумча морфологиялык көрсөткүчтөрсүз негиздин өзү (же уңгу) катары келет: *айыл* (село), *ишкана* (предприятие) ж.б. Көптүк сан формасы ажырымдалган (чогултулбаган) көптүктү көрсөтүп турат жана фонетикалык варианттары менен *-лар* мүчөсү аркылуу белгиленет.

Кыргыз тилиндеги таандык (посессивдүүлүк) категориясы деп бардык зат атоочторго мүнөздүү, бир предметтин экинчи бир предметке же жакка тиешелүү болушун билдирүүчү грамматикалык категория аталат. Бул категория морфологиялык, синтаксистик, морфологиялык-синтаксистик ыкмалар менен туюнтулат.

Таандык категориясын туюндуруунун морфологиялык ыкмасы ээлик кылуучунун жагын жана санын билдирүүчү зат атоочтук мүчөнүн уңгусуна жалгануусунан түзүлөт. 3-жакта мүчө санды айырмалабайт.

Таандык категориясын туюнтуунун синтаксистик ыкмасы сүйлөмдүн тутумунда жактама ат атоочтун илик жөндөмөдө келишинен көрүнөт, бул орус тилинде таандык мүчөсү жок зат атоочтун алдына таандык ат атоочтун

колдонулганына окшойт (*менин, сенин, сиздин, анын* ж.б.): *Биздин* жол ушул. – *Наша* дорога – *эта*.

Таандык категориясын туюндуруунун морфологиялык-синтаксистик ыкмасы сөз айкашынын түзүлүүсү аркылуу жүзөгө ашырылат, мында биринчи курамдык бөлүк (аныктооч) илик жөндөмөсү формасында келип, ал эми экинчи курамдык бөлүккө (аныкталуучуга) таандык мүчө жалганат: *биз+дин окуу+буз* (*наша учеба*), *сиз+дин айыл+ыңыз* (*ваше село*), *силер+дин үй+үңөр* (*ваш дом*), *Асан+дын короо+су* (*двор Асана*). Бул мисалдарда илик жөндөмөдөгү ат атоочтор таандык мүчөлөр менен алака-катышта болушат.

1.4. Персоналдуулук, эгоцентризм жана антропоцентризм түшүнүктөрүнүн өз ара катышы жөнүндө.

Орус тил илиминде персоналдуулук категориясы А.М.Пешковский, А.А.Потебня, А.А.Шахматов, Р.О.Якобсон, В.В.Виноградов, А.А.Юдин сыяктуу лингвисттердин эмгектеринде, семантика жана жактама ат атоочтордун милдеттери аспектисинде З.М.Мурыгина, Е.В.Падучева, А.М.Шелякин, О.Н.Селиверстова ж.б. изилдөөлөрүндө иликтенген. Түрк тилдериндеги таандык категориянын функционалдык-семантикалык бөтөнчөлүктөрү Д.Ш.Шайхайдарова, Д.Г.Тумашева, М.А.Атакулова, В.И.Харабаева сыяктуу ж.б. окумуштуулардын изилдөөлөрүндө баяндалган.

Антропоцентризм баарыдан мурда «тилдик инсан» түшүнүгүн теориялык да, прагматикалык да аспектилерде изилдөөгө байланышкан, «Тилдик инсан» теориясы менен көптөгөн окумуштуулар, атап айтканда, чет өлкөлөрдө А.Е.Агманова, К.А.Ахмедьяров, Г.И.Берестнев, Н.И.Гайнуллина, Л.К.Жаналина, Ю.Н.Караулов, Т.В.Кочеткова, Л.П.Крысин, Н.Н.Чайковская, Кыргызстанда М.Ж.Тагаев, З.К.Дербишева алектенишкен. Лингвистикалык илимде «эгоцентризм» түшүнүгүнө тийишелүү түрдүү көз караштар бар. (Б.Рассел, Р.О. Якобсон, Э.Бенвенист, Ю.С.Степанов), акыркы жылдарда бул маселеге бир топ лингвисттер (М.А.Атакулова, Д.Д.Гергокаева, А.М.Канкошев ж.б.) кайрылышкан.

1.5. Жаксыз сүйлөмдөрдүн түркологияда жана кыргыз тил илиминде каралышы.

Изилдөөчүлөр узак мезгил бою түрк тилдеринде жаксыз сүйлөмдөр дегеле жок деп ойлоп келишкен. Мындай пикир XIX кылымдын белгилүү түркологу Мирза А.Казембектин эмгектеринде кездешет. Н.А.Баскаковдун айтымында жаксыз сүйлөмдөр түрк тилдеринде такыр эле жок. Өзүнүн формасы боюнча алар дайыма демейки сүйлөмдөр менен дал келет, мында ээ (грамматикалык жактан туюнтулган же такыр эле жок) жана баяндооч 3-жакта бири экинчисине карай ээрчишет. А.Н.Кононов көрсөтүлгөн ой жорууну колдоого алып, өзбек грамматикасында жаксыз сүйлөмдөрдүн жоктугун бекемдейт, бирок кийин он жыл өткөн соң түрк тилинин грамматикасын изилдеп, жаксыз сүйлөмдөрдү өзүнчө бөлүп көрсөтөт.

Андан ары карай жаксыз сүйлөмдөргө арналган изилдөөлөр өзбек (М.Муждабаев), казак (М.С.Бектуров, М.Балакаев), хакас (Г.И.Донидзе), кыргыз (Ж.Элчиев, А.Иманов) ж.б. тилдерде жүргүзүлгөн. Кыргыз тилинин жаксыз

сүйлөмдөрү салыштырма-типологиялык планда Р.Чойбеков, К.С.Чонбашев, М.И.Озмитель, З.К.Дербишева, А.Т.Абдраева сыяктуу окумуштуулар тарабынан изилденген.

З.К.Дербишева түркологдордун жаксыз сүйлөмдөрдүн өзгөчөлүктөрүнө жана жаксыз этиштердин курамына байланыштуу пикирлерин келтирет (А.Н.Кононов, М.Б.Балакаев, М.А.Сагитов, И.Х.Ахатов, Н.Н.Неустроев ж.б.) жана «түрк тилинде жаксыздык функциясын туюк этиштер аткарышат, булар кыймыл-аракетти же кыймыл-аракеттин субъектисине карата мамиледен тышкары абалды аташат, кыймыл-аракетти аракеттенүүчүдөн көз карандысыздыкта (аракеттеги жаксыз же кыймыл-аракеттин булагысыз) өзүнөн өзү болуп өтүүчү иш-аракет катары карашат» деген жыйынтыкка келет.

«Жактуулук/жаксыздык категориясын туюнтуу ыкмаларын «кыргыз тилинен – орус тилине карай» багыты боюнча сыпаттоо (изилдөөнүн мазмуну жана усулдары)» деген аталыштагы экинчи глава жактуулук/жаксыздык категориясын «кыргыз тилинен – орус тилине карай» туюнтуучу ыкмаларды мүнөздөөгө арналган. Жактуулук/жаксыздык категориясы башка категориялар менен биргелешип, маанилүү коммуникативдик функцияны аткарат. Ар кандай айтымдын борборунан орун алып, анын түзүмүн уюштуруу менен, ал сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн (өзөгүн) бирдиктүү бүтүндүккө байланыштырат жана маалымдоонун темпоралдуулугун жаратат. Темпоралдуулук категориясы жактуулук/жаксыздык менен маалыматтын реалдуулугу же реалдуу эместиги менен, б.а. модалдуулук категориясы менен ажырагыс байланышта.

Жактуулук/жаксыздык категориясы ошондой эле жакталыш, ыңгай, чак жана сан категориялары менен тыгыз байланышат жана алар менен бирдикте предикативдүүлүк категориясын түзүшөт.

2.1. Сүйлөмдүн бир тутумдуу жана эки тутумдуу моделинин типтери жөнүндө.

Предикативдүүлүк сүйлөмдү классификациялоонун базасы болуп эсептелет, себеби ал ар кандай маалымдоонун негизин түзүп турат. Предикативдүүлүк көбүнесе эки баш мүчө, кээде алардын бирөөсү менен уюшулат. Кыргыз жана башка түрк тилдеринде баяндооч сүйлөмдө өзгөчөлүү ролду ойнойт, себеби дээрлик бардык маани берүүчү сөз түркүмдөрүнүн өздөрүнүн жакталыштары бар. Жакталуу менен алар аныкталган жактуу сүйлөмдөрдө жалгыз баш мүчөнүн милдетин аткара алышат.

Эки тутумдуу сүйлөмдөр тилде айтымдын түрдүү моделдерине же схемаларына ажыратылат. Кыргыз тилинде алардын төмөндөгүдөй типтерин айырмалоого болот.

1. $A_1 + A_1$ (атооч сөз түркүмү + атооч жөндөмөдөгү атооч сөз түркүмү): *Мен жашымын.–Я молод. Ал жоош.–Он тихий. Атаң – инженер. – Отец (твой) – инженер. Эки кошуу эки – төрт. – Два плюс два – четыре* ж.б.

2. $A_1 + Эө$ (Атооч + этиш өткөн чакта): *Сен уктадыңбы? – Ты спал? Сөз бүттү. – Речь кончилась. Ал ооруп калган. – Он заболел. Биз жактырбоочубуз. – Мы не любили.*

3. A₁ + A_ө: *Ал жаш эле. – Он был молод. Биз акмак экенбиз. – Мы были дураками. Аскар студент беле? – Аскар был студентом? Балдар каерде эле? – Где были дети? Үй меники болчу. – Дом принадлежал мне.*

4. A₁ + Эу: *Балдар ыйлап жатат. – Дети плачут. Мен чыйрыгып турам. – Меня знобит. Сен келатасыңбы? – Ты идешь? (мен тарапка).*

5. A₁ + Ау: *Эл – биз биз (Ж.Жекшеевдин автордук берүүсү) булжерде Эл – народ – бизбиз – мы. Сен үйдөсүңбү? – Ты дома? Алар Баткендиктер – Они из Баткена. Жаныш көлдөн болот. – Жаныш иссыкульский. Үй меники – Дом мой. Агаң уурулук кылып жүрөт. – Твой старший брат ворует.*

6. A₁ + Эк: *Биз да чоңоёбуз. – Мы тоже вырастим. Силер өтө бергиле. – Вы проходите. Самат келип калар. – Самат, возможно придет. Алар бүтүрүшөт. – Они завершат. Өзү кайта келет. – Он возвратится.*

7. A₁ + Эк: *Биз инженер болобуз. – Мы будем инженерами. Агаң уурулук кылып кетет го. – Твой старший брат займется воровством. Үй меники болот. – Дом будет моим. Ал демилгечи боло алат. – Он сможет быть инициатором.*

8. КА + A₁ (кыймыл атооч + атооч сөз түркүмү): *Жеңиш / жеңип чыгуу – милдетибиз. – Победа – наша задача. Билим алуу – максатыңар. – Получение образования – ваша цель. Окуу, окуу жана окуу – көөнөрбөс девиз. – Учиться, учиться и учиться – нестареющий девиз. Чуркоо – бул ден соолук. – Бег – это здоровье ж.б.*

Кыргыз тилинде сөздөр жаксыз формада, б.а. өздүк мүчөлөрсүз сейрек колдонулат. К.Зулпукаровдун пикирине ылайык, кыргыз тили орус тилинен айырмаланып, бир сүйлөм ичинде жакталыштын жактык-посессивдик жана жактык-предикативдик формаларынын ар кыл түрдүү айкалышууларына жол берүүчү «көбүрөөк жактуу жана жактуулуктуу тил катары кызмат кылат». Ушул идеяны белгилүү жекече түзүлүшкө ээ бир сүйлөмдүн мисалында карап көрөлү: *Мен сенин жаныңдамын* — «Я (нахожусь) около тебя» (рядом с тобой) деген сүйлөмдү алалы. Мында жакты туюнтуучу үч каражат бар: **-ың** жактык-посессивдик мүчө, экинчи жактын жекелик санын туюнтат (артына **-ар** мүчөсүн кошсок, көптүк маанини билдирип калат), сенин - «твой» **-мын** жактык-предикативдик мүчө, биринчи жактын жекече санын билдирет да, ээлик кызматтагы 1-жактын көрсөткүчү болгон **мен** ат атоочу менен ээрчишип келген. Бир эле предикаттын курамында эки жак мүчөсү бар. **Сенин** - «твой».

Ошентип, орусчада эки гана ат атооч (**я, тебя**) бар сүйлөмгө кыргыз тилинде жактык төрт көрсөткүч дал келип турат: **я = мен, -мын, тебя = сенин, -ың**. Мында кыргыз тили өтө «жактык» тил катары кызмат кылууда.

Келтирилген мисалдар кыргыз тилиндеги сүйлөм өзгөчөлүү түзүмгө ээ экенин, улуттук-маданий маанини камтырын жана сөздөрдүн жак формаларынын молдугу жана көп түрдүүлүгү менен айырмаланарын күбөлөндүрүп турат.

2.2. Түрк тилдериндеги жактык-предикативдик сөз өзгөрүү. Жак жана сан категориясын түзүүчү жактык-предиктивдик сөз өзгөрүү сүйлөмдүн субъектиси менен предикатынын, б.а. сүйлөмдүн ээси менен баяндоочунун,

коммуникативдик-маңыздык жана функционалдык-грамматикалык байланыштарын туюнтуучу формасы болуп эсептелет. **Субъект менен предикат айтымдын, пикирдин өзөгүн түзүп турушат.** Түрк тилдериндеги предикативдүүлүктүн формалары пикирдин борборунун белгилери, сүйлөмдөгү башкы ойдун алып жүрүүчүлөрү катары кызмат кылат. Алар ар бир сүйлөм үчүн милдеттүү жана спецификалуу. Буларсыз жаксыз сүйлөмдөр гана түзүлөт.

Түрк тилдеринде биз жак-санды туюнтуунун беш ыкмасын айырмалайбыз:

1) айрым кызматтык жактама ат атоочтору менен. Мисалы, тува тилинде: *Мен чыдыр мен. – Я лежу; Сен чыдыр сен. – Ты лежишь; Ол чыдыр/Ол чыдыры. – Он (она) лежит; Бис чыдыр бис. – Мы лежим; Силер чыдыр силер. – Вы лежите; Олар чыдыр/Олар чыдырлар. – Они лежат;* бул мисалдарда постпозитивдик жактама ат атоочтор башка тилдерде жак мүчөлөргө туура келишет жана аффикстик милдетти аткарышат;

2) ат атоочтон келип чыккан толук мүчөлөрү менен. Салышт.: кырг. *Окуучумун – я – ученик, балаңмын – я – твой ребенок, мугалиммин – я – учитель, үйдөмүн – я дома* ж.б.; кырг., караим., башк. *алам/аламын – я возьму*, кырг. *көрөм/көрөмүн – я посмотрю*;

3) ат атоочтон келип чыккан толук же толук эмес мүчөлөрү менен; 1-жактын жекелик санынын мүчөсү **-м**; 2-жактын жекелик саныныкы **-ң, -н, -з, -к** болуп эсептелет;

4) буйрук жана каалоо ыңгайларынын формаларында, булар 1-жактын жекелик санынын **-м/-н, -й, -йын, -йин, -йун, -йүн/-йым, -йим, -йум, -йүн** мүчөлөрү менен, 2-жактын жекелик санында мүчөсүз ыкма менен туюнтулат;

5) сүйлөөчүлөр тарабынан туюндуруу каражаттарын жана күч-аракетин тилдик үнөмдөө максатында баяндоочтун жаксыз колдонулушу. Үнөмдөө тенденциясы дүйнөнүн бардык тилдерине мүнөздүү. Байыркы түрк жазма эстеликтеринде, сарыг-югурлардын тилинде жана башка түрк тилдеринде этиштин жактык формаларынын жак-сан мүчөлөрүсүз колдонулушу белгиленген. С.Е.Малов, Н.А.Баскаков, Э.Р.Тенишев, А.М.Щербак сыяктуу, ж.б. окумуштуулар баяндооч-этиштин жактама прономинативдер менен айкалышуусунда жак мүчөсүз колдонулушуна көңүл бурушкан.

Салышт.: сарыг-югур жана кыргыз тилдеринен мисалдар:

Мен
Сен
Ол

алты

Я
Ты
Он

взял

Мен
Сен
Ал

алды-м
алды-ң
алды- Ø

Сарыг-югур жана орус тилдеринде жактама ат атоочтун үч жагы үчүн нөлдүк мүчөсү менен жалпы баяндоочко ээ болуп, типологиялык окшоштук бар экендиги байкалат. Кыргыз тили баяндоочту өзүнүн мыйзамдарына ылайык түзөт жана баяндоочтун формасын этиштик жакталыш жана предикативдик синтагма түзүү категорияларынын талабы боюнча өзгөртөт.

Кыргыз поэзиясында предикатты жактык-баяндоочтук мүчөлөрсүз колдонуу учурлары кездешет. Б.Алыкуловдун белгилүү ырында күтүлгөн *Бириң – чынарсың, бириң – каухарсың – Одна из вас – чинара, другая из вас – каухар* дегендин ордуна төмөндөгүнү окуйбуз:

<i>Бириң – дутар, бириң – кыл,</i>	Салышт.: <i>Кызыл көрпө тебетей</i>
<i>Бириң – айтсам, бириң – бил,</i>	<i>Киер бекен биздин жар</i>
<i>Бириң – жакут, бириң – бер,</i>	<i>Кызыл тору селкини</i>
<i>Бириң – чынар, бириң – бак,</i>	<i>Сүйөр бекен биздин жар</i>
<i>Бириң – булбул, бириң – шак,</i>	(башка бир строфа кызыл
<i>Бириң – набат, бириң – кант...</i>	сөзүн кара сөзүнө алмаштырат)

Бул жерде *бириң – одна из вас* (мында -ң «*ты*») сөзү ээнин милдетин аткарып, 12 жолу кайталанат. Экинчи мисалда күтүлгөн (*биздин*) *жарыбыз* формасынын ордуна мүчөсүз *жар* формасы колдонулду.

2.3. Кыргыз тилинин бир тутумдуу сүйлөмдөрүндөгү жактын орусча ой жүгүртүү өңүтүнөн алгандагы туюндурулушу.

Кыргыз тилинин бир тутумдуу сүйлөмдөрү монолингвисттик да (А.Жапаров, Ы.Жакыпов, Б.Тойчубекова, А.Иманов, Ж.Элчиев, Б.Жайлообаев ж.б.), билингвалдык да (В.Д.Скирдов, К.С.Чонбашев, Р.Чойбеков, А.Жапаров, З.К.Дербишева, Б.А.Камбарова, К.Т.Койбагарова ж.б.) өңүттө иликтөөнүн предмети болуп келди.

Баяндоочтуу бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн эң эле продуктивдүү түрү болуп **белгилүү жактуу сүйлөмдөр** эсептелет.

Кыргыз тил илиминде жана түркологияда белгилүү жактуу сүйлөмдөрдүн баяндоочунун маңызын, көлөмүн, курамын жана туюндуруу ыкмаларын аныктоого карата эки көз караш бар.

Биринчи көз караш баш мүчөсү этиштин жай ыңгайынын 1- жана 2- жагынын жекелик жана көптүк сандарында жана буйрук ыңгайдын 2-жагынын жекелик жана көптүк саны формаларында болгонунда гана белгилүү жактуу деп атайт. Экинчи көз карашты жактоочулардын пикири боюнча, белгилүү жактуу сүйлөмдөрдө баяндооч катары этиш гана эмес, башка да сөз түркүмдөрү - зат атоочтор, сын атоочтор жана башка жакталуучу сөз түркүмдөрү 1- жана 2- жактын жекелик жана көптүк сандарынын формаларында колдонулат.

1- жана 2-жактын жекелик жана көптүк формалары гана белгилүү жактуу сүйлөмдөрдүн баяндоочу боло алышат, ал эми 3-жак мүчөсү жоктугунан жана белгиленип жаткан предметтин же сапаттын жагына, б.а. 3-жактын жекелик жана көптүк санына тийиштүүлүгүн туюндурбаганынан улам мындай сапатка ээ боло албайт.

Кыргыз тилинин бир тутумдуу белгилүү жактуу түзүлүштөрү орус тилинин эки тутумдуусуна туура келет. Жактуу формадагы кыргыз тилинин баяндоочунун орус тилинин «ээ + баяндооч» модели боюнча айкалышына функционалдык дал келүүсүн көрөбүз:

1) *Билгемин = Я знал;*

2) *Жасап салмаксыңар = Вы бы сделали* (кыргыз тилинин аналитикалык-этиштик курамдуу баяндоочу *жасап* чакчылынан жана да каалоо ыңгайынын

мүчөсү -*мак* жана 2-жактын, көптүк түрү –*сыңар* «силер» уланган -*мак* мүчөсүнөн турат);

3) *Адамбыз* = *Мы люди*.

Бир тутумдуу белгилүү жактуу сүйлөмдөрдүн баш мүчөсү милдетиндеги кыргыз сөз формаларынын дал келүүчү эквиваленттери орус тилинде жок. Буларга орус тилиндеги ээден жана баяндоочтон туруучу эки тутумга ээ предикативдик сөз айкаштары туура келет. Орус тилинде жактуулук жактама ат атоочтордун жардамы менен берилет. Кыргыз тилинин сүйлөмдөрүндө жактуулук прономинативдердин болушу талап кылынбайт.

Жалпылама (жамдама) жактуу сүйлөмдөрдүн өзөгү катары баяндооч кызмат кыла алат:

1) 1- жана 2-жактын жекелик жана көптүк санындагы, 3-жактын жекелик санынын жак мүчөлөрү менен этиштин жак формасында, буюруу маанисиндеги этиштин негизги формасында. Салышт.: *Чеченсиген жигитти доо келгенде көрөрмүн /көрөрбүз/көрөмүн/көрөбүз, менменсинген жигитти жоо келгенде көрөрмүн/көрөрбүз/көрөмүн/көрөбүз. – На ораторствующего молодца посмотрю/посмотрим, когда придет иск, на высокомерного молодца посмотрю/посмотрим, когда придет враг;*

2) этиштин жай ыңгайынын 2-жактын жекелик санындагы учур, келер жана өткөн чагы менен туюндурулган формада. Салышт.: *Айтасың, айтасың, жадаганда тим коёсуң. – Говоришь, говоришь, когда надоест, перестанешь;*

3) жай ыңгайдын 3-жагынын жекелик жана көптүк санынын формасында. Салышт.: *Ичке жерден үзүлөт. – Где тонко, там и рвется. Кыбыланы тээп жатпайт. – Не спят ногами в сторону Мекке.* Мында -*т* мүчөсү 3-жактын жекелик санынын белгиси, жамдама жактуу функцияда колдонулат.

2.4. Кыргыз тилиндеги жаксыз сүйлөмдөрдүн орус тилине которуу жаатындагы курулушу жана типтери жөнүндө.

Кыргыз тилиндеги жаксыз сүйлөмдөр бүтүндөй алганда орус тилиндеги жаксыз сүйлөмдөрдөн сапаттык да, сандык да жагынан айырмаланышат. Орус тилинде жаксыз сүйлөмдөр эң эле продуктивдүү, функционалдык жагынан көп түрдүү, түзүмдүк жактан көп типтүү. Белгилей кетчү нерсе, орус синтаксисинин теориясына негизделген кыргыз синтаксистик салтына ылайык орус тилинин жаксыз түзүлүштөрүнүн кыргызча эквиваленттери жаксыз катары аныкталат. Мисалы, *Аны текшерген жан жок* (К.Жантөшев). – *Нет человека, который бы его проверял* сүйлөмү жактуу, эки тутумдуу сүйлөм, мында эки баш мүчөсү тең орун алган. Орусчасы бир тутумдуу: анткени анда баяндооч гана (*нет*) бар, кыргызча жан (букв. «душа»), сөзүнүн эквиваленти (*человека*) – толуктооч. Орус тилинде жаксыз болуп эсептелген *В этой комнате было очень холодно* деген сүйлөмдүн котормосу кыргыз тилинде жактуу эки тутумдуу сүйлөм болуп келет - *Бул бөлмөдө суук болчу*. Бул сүйлөмдөрдү жаксыз деп эсептөө, албетте, каршы пикирди жаратат жана жаксыз сүйлөмдөрдү бөлүп алуу жана сыпаттоо критерийлеринин, бир тутумдуу жактуу сүйлөмдөрдүн түрлөрүн чектөө принциптеринин иштелип чыкпагандыгын күбөлөйт. Биздин

көз карашыбызча, кыргызча *жан жок* «нет человека /души» и *суук болду* «был холодно» сөз айкаштары предикативдүү, ээден жана баяндоочтон турат.

Кыргыз тилинин мисалдарында ээ биринчи орунда, баяндоочу акыркы орунда турат, орус тилинин мисалдарында, тескерисинче, тануу баяндоочу биринчи орунду ээлеп, ал эми болмуш этиши жыйынтыктоочу болуп келет.

Кыргыз тилинде жаксыз сүйлөмдөрдүн 7 тиби бар:

1. Барыш жөндөмөдөгү *-ыш, -иш, -уш, -үш; -уу, -өө, -үү* көрсөткүчтөрү бар кыймыл атоочтор баяндоочу менен мүмкүн/мүмкүн эместик кыймыл-аракеттеринин ишке ашырылуусун билдирүүчү жаксыз сүйлөмдөр:

а) 3-жактын *бол* этиши оң жана терс формаларында колдонулган:

Эми эс алууга болот. – *Теперь можно отдыхать.*

б) *туура келет* – *придется*; *туура келди* – *пришлось* сөздөрү менен айкашканда:

Тез эле кайра кайтууга туура келди. – *Вскоре пришлось возвратиться.*

в) оң жана терс формалардагы *мүмкүн* модалдык сөзү менен, кээде *бол* этишинин постпозитивдик формалары менен айкашканда:

Башка айланы табууга мүмкүн (К.Жантөшев) – *Можно найти другой способ.*

2. Баяндоочу *болбойт* «не бывает» сөз формасы коштолгон түрдүү чакчыл жана атоочтук түзүлүштөргө ээ аналитикалык предикаттуу жаксыз модалдык сүйлөмдөр:

а) *-ып, -ип, -уп, -үп* чакчылдары + *болбойт*:

Аны тапкакыр түшүнүп болбойт. – *Его вообще невозможно понять.*

б) *-майын, -мейин, -моюн, -мөйүн; -майынча, -мейинче, -моюнча, -мөйүнчө* чакчылдары + *болбойт*:

Өзүн көрмөйүн/көрмөйүнчө болбойт. – *Нельзя (решить), пока его самого не увидит.*

в) *-са, -се, -со, -сө* мүчөлөрү бар шарттуу ыңгайдагы этиш + *болбойт*, *болобу, болбос, боло бекен, боло турган эмес, болчудай эмес*:

Айтса болбойт, айтпаса да болбойт. – *Сказать нельзя, не сказать тоже нельзя.*

3. Атоочтукту жасоочу *-ган, -ген, -гон, -гөн, -кан, -кен, -кон, -көн* мүчөлөрү уланyp, *атооч, барыш, жатыш* жөнд. + *болбойт* түрүндө туюнтулган баяндоочу бар жаксыз модалдык сүйлөмдөр:

Мындай өлүмгө ыйлаганда / ыйлаганга / ыйлоого болбойт. – *Нельзя оплакивать такую смерть.*

4. Мейкиндик-мезгилдик тактоочтордон жана *калды* «осталось» *калат* «остается», ошондой эле *бар* модалдык сөзүнөн туруучу баяндоочу бар жаксыз сүйлөмдөр:

Үйгө кичине эле калды. – *До дома осталось чуть-чуть.*

Майрамга жакын калды. – *До праздника осталось близко.*

5. Ыраазы болууну, ыраазылык билдирүүнү, даңазалоону туюндуруучу жана барыш жөндөмөдөгү атооч сөздөр менен колдонулуучу жаксыз сүйлөмдөр:

Кудайга шүгүр – Слава Богу.

Сага ыракмат. — Спасибо тебе.

6. Эки тутумдууларга синоним болуп келүүчү сын атоочтук баяндоочу бар жаксыз сүйлөмдөр:

Көчөдө суук. – На улице холодно = Көчө суук, мында *көчөдө* (чыгыш ж.) = *көчө* (атооч ж.).

7. Өткөн чак жана учур-келер чак формаларында белгисиздикти билгизүүчү этиштер аркылуу туюнтулган баяндоочу бар жаксыз сүйлөмдөр:

Алар жөнүндө көп жазылган. – О них написано много.

Келечекте бул сыяктуу сүйлөмдөрдүн саны дагы өсөт, ал эми буларды изилдөө улантылат жана тереңдетилет деп эсептейбиз. Алар сүйлөшмө жана публицистикалык кепте жигердүү колдонулат.

«Орус тилинен - кыргыз тилине» багыты боюнча жактуулук/жаксыздык категориясын туюндуруучу каражаттарды салыштырып сыпаттоо (изилдөөнүн материалдары жана натыйжалары)» аталышындагы үчүнчү главада «орус тилинен - кыргыз тилине» багыты боюнча жактуулук/жаксыздык категориясын туюндуруучу каражаттарды салыштырып талдоо ишке ашырылды. Кыргыз-орус сүйлөмдөрүн катарлаштырып салыштырууда талдоо үчүн баштапкы материал болуп, алардын кыргызча эквиваленттери аныкталып, мүнөздөлүп берилди.

Главанын максаты - жактуулук/жаксыздык категориясын кыргыздын тилдик ой жүгүртүү өнүгүнөн карап, орус тилинин факты-материалдарында мүнөздөө болуп эсептелет.

3.1. Орус тилиндеги жак категориясынын жана предикативдүүлүктүн өз ара катышы жөнүндө. Предикативдүүлүк – фундаменталдуу жана эң бир татаал синтаксистик категориялардын бири, мунун мааниси тилдин синтаксисиндеги ролу жана орду менен аныкталат. Предикативдүүлүк дегенде сүйлөмдүн мазмунунун чындыкка болгон катышын (В.В.Виноградов, А.В.Бондарко, Г.А.Золотова, П.А.Лекант, Н.Ю.Шведова), же сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн пикир билгизүүдөгү убакытка карата бышыктоочун же тануусун (Е.М.Галкина-Федорук, А.А.Реформатский) түшүнүшөт. Олуттуу пикир келишпестиктер предикативдүүлүктү түзүүчү грамматикалык маанилердин комплексинин аныкталышында байкалат. Аны объективдүү модалдуулуктун жана синтаксистик чактын (В.А.Белошапкина, Н.Ю.Шведова); модалдуулуктун, синтаксистик чактын жана синтаксистик жактын (В.В.Виноградов, В.В.Бабайцева, Г.А.Золотова, П.А.Лекант, О.Б.Сиротинина); модалдуулуктун, темпоралдуулуктун, жактуулуктун жана чактык локалдашуунун биримдиги (А.В.Бондарко) катары карашат.

Предикативдүүлүк синтаксистик категория катары баарыдан мурда жак, чак категорияларында жана модалдуулукта орун алат. Ал кептик маалымдоолордун өзөктүк алкагын жана сүйлөмдүн баш мүчөлөрү – ээ менен баяндоочтун функционалдык-грамматикалык биримдигин түзүүчү сөздөрдүн субъекттик-предикативдик байланышынын негизинде түзүлүп калыптанат. Ээ менен баяндооч предикативдүүлүктүн өзүндө функционалдык-

коммуникативдик, семантикалык-реляциондук жана формалдык-түзүмдүк аспектилерди айкалыштырып, субъекттик-предикативдик мамилелердин башкы алып жүрүүчүлөрү болуп эсептелинет. Предикативдүүлүк түшүнүгүнүн жана субъектилик-предикативдик катыштын мазмунунда өзгөчө орунду жак категориясы ээлеп турат.

3.2. Бир тутумдуу сүйлөмдөрдөгү жактуулук жана жаксыздык оппозициясы.

Жактуу жана жаксыз категорияларынын өз ара катышы В.Ю.Копров, А.Вежбицкая, Г.А.Золотова, Н.К.Онипенко, М.Ю.Сидорова, Н.Д.Арутюнова, В.В.Колесов сыяктуу ж.б. лингвист-окумуштуулардын эмгектеринде каралган. Н.Д.Арутюнованын бекемдөөсү боюнча **жактуу сүйлөмдөр антропоцентрдуу, жаксыз сүйлөмдөр энергоцентрдуу** болушат.

Жак-сан категориясы «жактуулук/жаксыздык дихотомиясында, жактуу жана жаксыз бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн типтерин чектөөдө абдан маанилүү екемат кылат. Функционалдык-семантикалык талаанын өзөгү (ядросу) болуп 1-жана 2-жактын жекелик жана көптүк сандарынын лексикалык жана морфологиялык номинанттары, чет жакаларында 3-жактын жекелик жана көптүк сандарынын номинанттары эсептелет.

Жакты тар аспектиде түшүнүүдө грамматисттер 1- жана 2-жактар кептик актынын катышуучуларын белгилеп берерине (эгер элестетүү эсепке алынбаса) көңүл бурушат, этиштин негизи - адамдар тарабынан аткарылуучу иш-аракеттер гана, ал эми 3-жактын формалары семантикалык чектөөлөргө ээ эмес.

Сөздүн кеңири маанисинен алганда жак категориясынын карамагына грамматикалык формалардын жана маанилердин кенен алкагы, баарыдан мурда, жактама ат атоочторду жана этиштин жак формаларын өзүнө камтуучу сөз айкаштары киргизилет. Жактуу сүйлөмдөрдө негизги катышуучу болуп адам, ал эми жаксыз сүйлөмдөрдө адамдан тышкары же орун алуучу кандайдыр бир күч эсептелинет.

Денелик, психикалык жана психоденелик кыймыл-аракеттер: *жөтөлүү, чүчкүрүү, кызаруу, ыйлоо, күлүү, чалынуу, тайгалануу, жаңылуу, өзүн жоготуу* эрксиз болушу ыктымал. Булар жак түзүлүштөрүндө этиштер менен туюндурулат: *Я кашлял* «Мен жөтөлдүм», *Я смеялся* «Мен күлдүм», *Я растерялся* «Мен өзүмдү жоготуп койдум» ж.б. Башкарылбоочу кыймыл-аракеттерди туюндуруунун синтаксистик ыкмасы жаксыз сүйлөмдөр болуп эсептелет, буларда адамдын иш-аракеттери айрым бир стихиялык күчтүн куралы катары кызмат кылат.

3.3. Орус тилинин кыргызча тилдик аң-сезим өнүгүнөн алгандагы жаксыз сүйлөмдөрү.

Жаксыз сүйлөмдөр - синтаксистик жана логикалык изилдөөлөрдүн эчактан берки салтына ээ тилдик каражаттар. Орус тилинин жаксыз сүйлөмдөрүн иликтөө психологиялык, логикалык, тарыхый-психологиялык жана формалдык-грамматикалык багыттарды камтуучу ар башка аспектилерде жүргүзүлүүдө, аны ар башка мезгилдерде А.А.Шахматов, А.М.Пешковский, В.В.Виноградов,

О.Есперсен, Е.М.Галкина-Федорук, В.В.Бабайцева, Н.Д.Арутюнова, А.Вежбицкая, В.М.Павлов, З.К.Тарланов ж.б. изилдешкен. Орус тилинин жаксыз сүйлөмдөрү көп типтүү, бөтөнчө сапаттарга бай жана кепте абдан кеңири колдонулат. Алар бул тилдин мүнөздүү өзгөчөлүгүн түзүп турат. Аларда орус менталитетинин жана менталдуулугунун бөтөнчөлүктөрү чагылдырылат.

Орус тилинин көптөгөн жаксыз сүйлөмдөрү менталдык-тилдик мүнөздөгү терең өз алдынчалуулугуна ээлик кылуу менен, кыргыз тилине маанисине карай жакындатылып, бул тилге карата демейкиден тышкары туюнтулуп, көбүнчөсү эки тутумдуу жактуу сүйлөмдөр эсебинде которулат. Мисалы: *Уже смеркается* – *Күүгүм кире баштады* (сөзмө-сөз: *Сумерки начали наступать*); *Мне не спится* – *Уйкум келбей жатат* (сөзмө-сөз: *Сон мой не наступает / не приходит*); *Рассветает* – *Таң агарып келе жатат / келатат*; *Таң атып келатат* (сөзмө-сөз: *Утро наступает*); *Похолодало.* – *Суук боло баштады* (сөзмө-сөз: *Холод начал наступать*) ж.б. Кыргыз тилиндеги бардык жактуу сүйлөмдөрдүн курамында ээ менен баяндооч бар.

Адатта орус тилинин терс жаксыз сүйлөмдөрү кыргызчалаганда эки тутумдуу жактуу сүйлөмдөргө өтүп кетишет:

1) болумуш этиштери (экзистенция) жана жаралуу этиштери: *Людей не было.* – *Адамдар жок эле*; *Травы не зародилось* – *Чөп чыга элек*. Кыргыз тилинин сүйлөмдөрүндө *адамдар* – *люди* жана *чөп* – *трава* сөздөрү атооч жөндөмөдө турушат жана ээнин милдетин аткарышат, булар менен баяндоочтор предикативдик байланышка чыгышат: *не было* – *жок эле* жана *я не вышел, не выписался* – *чыга элекмин*; *ты не вышел, не выписался* – *чыга элексиң* ж.б.

2) жетишсиздик, толук эместик этиштери: *Денег не хватало.* – *Акча жетпейт эле*; *Недостает умения.* – *Жөндөмү жетпейт*. Белгилей кетчү нерсе, ээ бул сыяктуу тзүлүштөрдө жактык-посессивдик мүчөлөрсүз сейрек колдонулат. Көбүнесе төмөндөгүдөй түрдө кездештиребиз: *У меня не хватит денег.* – *Акчам жетпейт*; *У тебя не хватит денег* – *Акчаң жетпейт* ж.б.

3) *Не* жана *ни* бөлүкчөлөрү бар болгондогу өтпөс этиштер: *Ни облачка на небе не бродило.* – *Асманда бир да булут жүрбөдү эле*; *На улице не росло ни дерева.* – *Көчөдө бир да дарак өскөн жок*; бул сүйлөмдөрдөгү *облако* – булут жана *дерево* – дарак сөздөрү - ээ, өздүк объектидеги танууну күчөтүү үчүн ошондой эле *даже, и* бөлүкчөлөрү колдонулат, булар кыргыз тилиндеги *да* бөлүкчөсүнө туура келет: *Не прибавилось даже капли воды.* — *Бир тамчы да суу кошулбады*; *На лице не промелькнуло и тени досады.* — *Жүзүндө нааразычылыктын көлөкөсү да көрүнбөдү*. Мында төмөнкүдөй дал келүүлөр орун алган: *тени* (илик ж.) — *көлөкөсү* (атооч ж.), *капли воды* (илик ж.) — (бир) *тамчы суу* (атооч ж.);

4) орун алуу, болуу этиштери: *Прежнего домика на горе не оказалось.* – *Тоодогу мурунку үй жок болуп чыкты*; *Собаки не оказалось.* – *Ит жок экен*; *Ожидаемой помощи не приходило* (А.Пушкин). – *Күтүлгөн жардам келбеди*. Акыркы мисалда *не приходило* жаксыз сүйлөмдү которгондо ээси *жардам*,

алака-катышты билгизген *келбеди* тангычы бар баяндооч аркылуу жактуу эки тутумдуу сүйлөм түзүлдү.

5) *бар-жок* маанидеги орусча жаксыз сүйлөмдөр кыргызчалаганда эки тутумдуу жактуу тутумдуу сүйлөмгө туура келет: *Сегодня нет от тебя письма* (А.Чехов). – *Бүгүн сенден кат жок; И нет конца этой теплой тьме* (М.Горький). – *Бул жылуу караңгылыктын чеги да жок; Герасима уже не было на дворе* (И.Тургенев). – *Герасим эми короодо жок эле*. Дал келүүлөр: *нет письма – кат жок, нет конца – чек /чеги жок, Герасима не было – Герасим жок эле*. Бул келтирилген мисалдар биздин пикирибизди даана бекемдей алышат.

Орус тилинин көптөгөн жак этиштери түрдүү кырдаалдарда, жагдайларда жаксыз болуп кетишет. Айрымдары кайталануудан качуу максатында жаксыз пайдаланылат (*мороз морозит; метель метет*); субъектинин аталышы этиштин негизинен айкын болуп турган учурда анын аты аталбайт (*морозит – мороз, гремит – гром*).

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ НАТЫЙЖАЛАРЫ

Кыргыз жана орус тилдериндеги жактуулук/жаксыздык категорияларын туюнтуунун каражаттарын жана ык-амалдарын катарлаштырып салыштыруу процессинде биз типологиялык грамматиканын теориясына жана практикасына жаңылык киргизүүчү айрым натыйжаларды алдык:

1) тилдеги жактуулук/жаксыздык категориясынын маңызы аныкталды, бул категориянын жалпы жана зарыл өзгөчөлүктөрү белгиленди;

2) өз ара тыгыз байланышкан жана өз ара шартташкан жак-сан категорияларынын, жактуулуктун жана предикативдүүлүктүн ортосундагы, жактык-предикативдик жана жактык-таандык жакталыштардын ортосундагы, жактардын морфологиялык, лексикалык жана синтаксистик көрсөткүчтөрүнүн ортосундагы корреляциялар ачыкталды;

3) салыштырма тил илиминде биринчи болуп «кыргыз тилинен – орус тилине» жана «орус тилинен – кыргыз тилине» багыттары боюнча сыпаттоонун экилик принциби ишке ашырылды;

4) салыштырылып жаткан тилдердин эки тутумдуу сүйлөмдөрүнүн алкагынын жалпылыгы жана өзгөчөлүктөрү булардагы предикативдүүлүктүн жекече сапаттары көрсөтүлдү;

5) эки тилдеги жактуулук категориясын салыштырып, кыргыз тилиндеги сүйлөмдөрдө жак жана жактуулук арбын, кээде артыкбаш, орус тилинде салыштырмалуу үнөмдүү (сарамжалдуу) болушу тастыкталды;

6) эки тилде жак-сандын туюнтулушунун улуттук-маданий бөтөнчөлүктөрү аныкталды;

7) тилдик белгилердин жакталуучу жана жакталбоочу жөндөмөлөрдүн дифференцияланышындагы асимметриясы, жактык-предикативдик жана жактык-таандык жакталыштардагы бүтүн жана кемтик парадигмалар, чак парадигмасын туюнтуудагы нормалдуу жана нормалдуу эмес фактылар жөнүндөгү идея өнүктүрүлдү;

8) тилдеги системалуу эмес жана нормалдуу эмес кубулуштардын келип чыгуу себептери ачыкталды;

9) жактык-предикативдик жана жактык-посессивдик сөз өзгөрүүлөрүндөгү жак жана сан формаларынын ажырагыс биримдиги көрсөтүлдү;

10) жактын салттуу грамматикада көрсөтүлүүчү эки жана үч тибинин ордуна түрк тилдериндеги жак-сан категорияларын туюнтуунун ар түрдүү беш ыкмасын чектөөнүн мүмкүнчүлүктөрү тууралуу жобо негизделди.

Жактуулук/жаксыздык категориясы эки тараптуу бүтүндүктү түзөт. Кыргыздын тил дүйнөсүндө «жактуулук» өтө таркалган, орус тилинде «жаксыздык» басымдуулук кылат.

Диссертациянын негизги жоболору жана мазмуну автордун төмөндөгү эмгектеринде жарыяланган:

1. Эшанкулова, Ш.А. Об особенностях категории личности-безличности в языке [Текст] / Ш.А. Эшанкулова // Сборник научных трудов / фак. рус. филологии Ошск. гос. ун-та. – Ош, 2007. – Вып. 1. – С. 69–73.

2. Эшанкулова, Ш.А. Инфинитивные предложения в русском языке и их функциональные эквиваленты в кыргызском [Текст] / Ш.А. Эшанкулова // Вестн. Кырг. нац. ун-та им. Ж. Баласагына. – 2009. – [Спец. вып.]: Актуальные проблемы германского и тюркского языкознания. – С. 308–313.

3. Эшанкулова, Ш.А. Категория безличности в русском и кыргызском языках [Текст] / Ш.А. Эшанкулова // Вестн. Биш. гум. ун-та. – 2009. – №1 (14). – С. 152–154.

4. Эшанкулова, Ш.А. Соотношение категории личности/безличности в русском и кыргызском языках [Текст] / Ш.А. Эшанкулова // Вестн. Кырг. нац. ун-та им. Ж. Баласагына. – 2010. – Вып. 4. – С. 331–336.

5. Эшанкулова, Ш.А. Категория личности-безличности в производстве и восприятии речи [Текст] / Ш.А. Эшанкулова // Вестн. Каз. нац. ун-та им. Аль-Фараби. Сер. филол. – 2010. – Т. 128, № 4/5. – С. 352–354.

6. Эшанкулова, Ш.А. Категория личности/ безличности в русском и кыргызском языках [Текст] / Ш.А. Эшанкулова // Вестн. Кырг. гос. ун-та строительства и архитектуры. – 2010. – № 3 (29). – С. 304–307.

7. Эшанкулова, Ш.А. Проблемы безличных конструкций в русском и кыргызском языках [Текст] / Ш.А. Эшанкулова // Вестн. Кырг. нац. ун-та им. Ж. Баласагына. – 2011. – [Спец. вып.]: Многоязычие в поликультурном обществе. – С. 243–247.

8. Эшанкулова, Ш.А. К вопросу о категории личности/безличности в языке [Текст] / Ш.А. Эшанкулова // Кыргыз тили жана адабияты. – 2011. – № 18. – С. 45–47.

9. Эшанкулова, Ш.А. О спорных вопросах теории безличности в тюркологии и кыргызском языкознании [Текст] / Ш.А. Эшанкулова // Вестн. Кырг. нац. ун-та им. Ж. Баласагына. – 2013. – Вып. 2. – С. 283–287.

10. Эшанкулова, Ш.А. Кыргызские безличные образования в сопоставлении с русскими [Текст] / Ш.А. Эшанкулова // Материалы Междунар. науч.-практ. конф. «Стратегия – Казахстан 2050». – Астана, 2014. – С.223–226.

11. Эшанкулова, Ш.А. Об эгоцентризме в лично-прономинальной семантике в языке [Текст] / Ш.А. Эшанкулова // Вестн. Кырг. нац. ун-та им. Ж. Баласагына. – 2015. – Вып. 1. – С. 448–455.

12. Эшанкулова, Ш.А. Безличные предложения в кыргызском языке [Текст] / Ш.А. Эшанкулова // Проблемы современной науки и образования. – Иваново: Олимп, 2016. – № 20 (62). – С. 58–61.

https://elibrary.ru/download/elibrary_26463646_81526162.pdf

13. Эшанкулова, Ш.А. Безличность в языке [Текст] / Ш.А. Эшанкулова // Наука, новые технологии и инновации. – Бишкек, 2016. – № 8. – С. 73–77.

https://elibrary.ru/download/elibrary_27259078_13689706.pdf

14. Эшанкулова, Ш.А. Вопросы теории безличности в языке [Текст] / Ш.А. Эшанкулова // Символ науки. – Уфа, 2016. – № 11–4 (23). – С. 52–55. https://elibrary.ru/download/elibrary_26463646_81526162.pdf

15. Эшанкулова, Ш.А. Содержание оппозиции личность/безличность в русской и кыргызской языковых картинах мира [Текст] / Ш.А. Эшанкулова // Вестн. Ошск. гос. ун-та. – 2017. – [Спец. вып.]:Международная науч. конф. «Языки в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана». – С. 268–274.

16. Эшанкулова, Ш.А. Выражение состояния субъекта в русском и кыргызском языках [Текст] / Ш.А. Эшанкулова // The Newman In Foreign Policy = Новый человек в международной политике. – Красноярск, 2017. – № 38(82). – С.8–11. <https://elibrary.ru/item.asp?id=30352453>

17. Эшанкулова, Ш.А. О строении и типах безличных предложений в кыргызском языке в плане их перевода на русский язык [Текст] / Ш.А. Эшанкулова // Вестн. Кырг.- Рос.славян. ун-та. – 2018. – Т. 18, № 5. – С. 96–100. <https://www.krsu.edu.kg/vestnik/index.html>

Р Е З Ю М Е

диссертации Эшанкуловой Шахризады Аллакуловны на тему:
«Категория личности/безличности в языке (на материале русского и кыргызского языков)», представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание

Ключевые слова: антропоцентризм, личность/безличность, персональность, принадлежность, ядро и периферия поля, субъект, функционально-семантическое поле, эгоцентризм, субъект.

Объект исследования – личные и безличные конструкции русского и кыргызского языков.

Предмет исследования – общеграмматические признаки и особенности категории личности/безличности, их проявление на разных уровнях языковой системы.

Цель работы – сопоставительное описание категории личности/безличности в русском и кыргызском языках.

Методы исследования: 1) эмпирические процедуры и методы: наблюдение, сбор, каталогизация, систематизация, интерпретация, разбор, перевод; 2) теоретические методы: описание, сравнение, сопоставление, формализация, моделирование, метод оппозиций, обобщение, анализ, синтез, трансформационный метод и др.

Новизна научных результатов исследования. В работе впервые в русском и кыргызском языкознании изучена категория личности/безличности в сопоставительном плане, что позволило выявить и систематизировать средства выражения данной категории в рамках функционально-семантического поля и парадигматико-синтагматического подхода, определить его составляющие (макро- и микрополя, ядро и периферию и т.д.).

Основные результаты исследования:

1) определена сущность категории личности/безличности в языке, выявлены наиболее общие и необходимые свойства данной категории;

2) показан личный и личностный характер высказывания в кыргызском языке, насыщенный признаками лица, и относительный рационализм русского языка.

3) предложены более строгие критерии выделения и описания безличных предложений кыргызского языка; определен компактный и более убедительный состав безличных предложений в кыргызском языке.

Область применения результатов исследования: лекционные и практические занятия по дисциплинам «Русский язык (синтаксис)», «Кыргызский язык (синтаксис)», «Сопоставительная грамматика русского и кыргызского языков», «Синтаксис», «Теория и практика перевода», «Общее языкознание» для студентов филологических специальностей вузов.

Эшанкулова Шахризада Аллакуловнанын
«Тилдеги жактуулук/жаксыздык
категориясы (орус жана кыргыз тилдеринин материалында)» деген
темадагы 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана
салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин
кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн
жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: антропоцентризм, жактуулук/жаксыздык, персоналдуулук, таандык, талаанын өзөгү жана жакабели, субъект, функционалдык-семантикалык талаа, эгоцентризм, субъект.

Изилдөөнүн объектиси – кыргыз жана орус тилдериндеги жактуулук/жаксыздык түзүлүштөрү.

Изилдөөнүн предмети – жактуулук/жаксыздык категориясынын жалпы грамматикалык белгилери жана өзгөчөлүктөрү, булардын тилдик системанын ар түрдүү деңгээлдериндеги колдонуусу.

Иштин максаты орус жана кыргыз тилдериндеги жактуулук/жаксыздык категориясынын салыштырып сыпаттоо болуп саналат.

Изилдөө методдору: 1) эмпирикалык ыкмалар: байкоо жүргүзүү, жыйноо, каталогдоштуруу, системалаштыруу, интерпретациялоо (түшүнгөнүн өз сөзү менен баяндоо), талдоо, которуу; 2) теориялык ыкмалар: сыпаттоо, салыштыруу, катарлаштыруу, формалдаштыруу, моделдештирүү, оппозициялар методу, жалпылоо, анализ, синтез, трансформациялык ыкма ж.б.

Изилдөөнүн илимий натыйжаларынын жаңылыгы. Иште биринчи жолу орус жана кыргыз тил илиминдеги жактуулук/жаксыздык категориясы атайын салыштыруу планда иликтенип, анын туюнтулуш каражаттары функционалдык-семантикалык талаанын жана парадигматикалык-синтагматикалык алаканын алкактарында аныкталып, иреттелип, топтоштурулуп, түзүүчүлөрү (макро- жана микроталаалар, өзөк жана жакабелдер ж.б.) ачыкталды.

Изилдөөнүн негизги натыйжалары:

1) тилдеги жактуулук/жаксыздык категориясынын маңызы аныкталды, бул категориянын жалпы жана зарыл бөтөнчөлүктөрү белгиленди;

2) кыргыз тилиндеги сүйлөмдөр жактуу жана өтө жыш жакчыл мүнөздө болушу, орус тилинин үнөмчүлдүгү көрсөтүлдү;

3) кыргыз тилинин жаксыз сүйлөмдөрүн аныктоонун жана сыпаттоонун негиздүү критерийлери сунушталды; кыргыз тилиндеги жаксыз сүйлөмдөрдүн чакан жана ынанымдуу курамы сунушталды.

Изилдөөнүн натыйжаларынын колдонулуш аймагы: анын материалдары ЖОЖдордун филологиялык адистиктердеги студенттери үчүн «Салыштырма грамматика», «Орус тили (синтаксис)», «Кыргыз тили (синтаксис)», «Котормонун теориясы», «Жалпы тил илими» окуу предметтери боюнча лекциялык жана практикалык сабактарда пайдаланылат.

SUMMARY

Eshankulova Shakhrizada's thesis on the «**Personality/impersonality category in a language** (based on Russian and Kyrgyz languages)». The thesis is submitted to confer the scholar degree of «Candidate of philological sciences». Speciality 10.02.20. «Comparative historical, typological and contrastive linguistics».

Key words: anthropocentrism, personality / impersonality, personalization, affiliation, field core and periphery, functional-semantic field, egocentrism, subject.

Object of research –personal and impersonal constructions of Russian and Kyrgyz languages.

Subject of research –general grammatical signs and peculiarities of personality / impersonality category, which appear at different levels of the language system.

Goal of research. The research is devoted to the comparative description of personality / impersonality category in the Russian and Kyrgyz languages.

Research methods: 1) empirical procedures and methods: observation, collection, cataloging, systematization, interpretation, parsing, translation, 2) theoretical methods: description, comparison, contrasting, formalization, modeling, opposition method, generalization, analysis, synthesis, transformation method, etc.

Novelty of scientific results of the research. In this research, the personality / impersonality category was studied in the Russian and Kyrgyz linguistics for the first time, that enabled to reveal and systematize the means of expression of this category within the framework of the functional semantic field and paradigmatic-syntagmatic approach, to determine its components (macro- and microfields, core and periphery and so on).

Main results of the research:

1) the essence of the personality / impersonality category in the language was defined, the most common and necessary properties of this category were identified;

2) Utterance of individual and personal nature in the Kyrgyz language which is very rich in features of the person, and the relative rationality of the Russian language were shown

3) Stricter criteria for singling out and describing impersonal sentences of the Kyrgyz language were proposed; a part of them is attributed to two-component ones; The compact and more convincing composition of impersonal sentences in the Kyrgyz language is defined.

Field where the research results can be applied in: lecture and practical classes in the disciplines «Russian language (syntax)», «Kyrgyz language (syntax)» «Comparative grammar of Russian and Kyrgyz languages», « Syntax », «Theory and practice of translation», «General linguistics» for students of philological specialties of universities.